International Journal of Humanities and Social Science Invention (IJHSSI)
ISSN (Online): 2319 – 7722, ISSN (Print): 2319 – 7714
www.ijhssi.org ||Volume 2 Issue 8 || August 2013 || PP. 167-171

जातक-प्राकृत-कथासु जनचेतना वैकल्पिक-इतिहासलेखनस्य सम्भावनाश्च

डॉ महीपाल यादव
सहायकः आचार्यः, संस्कृतविभागः राजस्थानविश्वविधयालयः जयपुरम्

अस्मिन् शोधपत्रे जातक-प्राकृत-कथासु अन्तर्निहितायाः जनचेतनायाः तथा तासां वैकल्पिक-इतिहासलेखनस्य साधनरूपेण सम्भावनायाः गम्भीरं विश्लेषणं क्रियते। जातककथाः केवलं बौद्ध-धर्मोपदेशपरक-नैतिककथासंग्रहः न, अपि तु प्राचीनभारतीय-समाजजीवनस्य, आर्थिक-सांस्कृतिक-संरचनानां, तथा लोकमानसस्य बहुमूल्यसाक्ष्यरूपेण अपि अवगन्तुं शक्यन्ते। प्राकृतभाषा-आधारित-आख्यानपरम्परा राजकीय-संस्कृत-आख्यानात् भिन्नदृष्टिकोणं प्रस्तुतयति, यत्र सामान्यजनानां अनुभवः, श्रमजीविनां जीवनम्, स्त्री-शूद्र-व्यापारिवर्गादीनां स्वरः च सुस्पष्टः दृश्यते। अस्य अध्ययनस्य प्रयोजनं जातककथासु जनसामान्यजीवनस्य प्रतिबिम्बं विश्लेष्य तासां वैकल्पिक-इतिहासरचनायाः स्रोतत्वं निरूपयितुम् अस्ति। अध्ययनपरिणामेन प्रतिपद्यते यत् जातक-प्राकृत-आख्यानपरम्परा राजसत्ताकेंद्रित-इतिहासलेखनस्य विकल्परूपेण सामाजिक-आधारभूत-स्मृतिनिर्माणस्य सशक्तक्षेत्रं प्रददाति। भारतीयसाहित्यपरम्परायां जातककथाः बौद्धपरम्परायाः महत्त्वपूर्णाः आख्यानाः सन्ति। एतेषु कथासु बुद्धस्य पूर्वजन्मकथाः निरूप्यन्ते, किन्तु तासां आश्रये तत्कालीन-समाजजीवनस्य, आर्थिकगतिविधीनां, राजकीयसंरचनानां, तथा लोकमानसस्य अपि विस्तीर्णचित्रणं दृश्यते। जातककथाः प्रायः पालि-प्राकृतभाषासु रचिताः सन्ति, येन ताः संस्कृत-राजकीय-उच्चवर्गीय-आख्यानपरम्परायाः अपेक्षया लोकानुग्राह्यरूपेण विकसिताः। परम्परागत-इतिहासलेखनं प्रायः राजवंशानां, युद्धानां, तथा राजकीयघटनानां विवरणपरकं भवति। तत्र सामान्यजनानां जीवनानुभवः, श्रमवर्गस्य पीडा, स्त्रीजीवनस्य सूक्ष्मताः, व्यापारीवर्गस्य गतिविधयः इत्यादयः न्यूनतया प्रकाशन्ते। जातककथासु तु ग्रामजीवनं, नगरसंस्कृति, वणिज्यव्यवस्था, जातिसंरचना, तथा लोकनैतिकता इत्यादीनि बहुधा वर्णितानि दृश्यन्ते।

जातकग्रन्थेषु उक्तम्—

नहि वेरेन वेरानि सम्मन्ति धु कदाचन ।

अवेरेन च सम्मन्ति एष धम्मो सनन्तनो ॥

(धम्मपदम्, गाथा ५)

अयं वाक्यांशः केवलं नैतिकोपदेशः न, अपि तु समाजमानसस्य मूल्यपरम्परायाः द्योतकः अस्ति। जातककथाः सामाजिकसम्बन्धानां, लोकनैतिकतायाः, तथा सामुदायिकचिन्तनस्य आधारभूततत्त्वानि उद्घाटयन्ति।अतः अस्य शोधपत्रस्य भूमिका अत्र अवस्थिताऽस्ति यत् जातक-प्राकृत-आख्यानानि केवलं धार्मिकोपदेशपरककथाः न, अपि तु जनसामान्यजीवनस्य ऐतिहासिकसाक्ष्यरूपेण अपि अवगन्तुं शक्यन्ते। एतेषां माध्यमेन वैकल्पिक-इतिहासलेखनस्य सम्भावना विचारणीयाऽस्ति।

अस्य अध्ययनस्य केन्द्रीयसमस्या जातक-प्राकृत-कथासु अन्तर्निहितायाः जनचेतनायाः ऐतिहासिक-मूल्यनिर्णयेन सम्बद्धा अस्ति। परम्परागत-इतिहासलेखनं राजसत्ताकेंद्रितं, अभिजनप्रधानं, तथा युद्ध-वंश-राजनीतिकघटनापरकं दृश्यते। तत्र जनसामान्यस्य जीवनानुभवः, लोकधर्मः, श्रमजीविनां संघर्षः, स्त्रीजीवनस्य वास्तविकता, तथा आर्थिक-व्यापारगतिविधयः अल्पतया प्रकाशन्ते। जातककथाः तु एतान् आयामान् स्वाभाविकरूपेण उद्घाटयन्ति। अतः प्रश्नः अत्र उदेति— किं जातक-प्राकृत-आख्यानानि वैकल्पिक-इतिहासलेखनस्य विश्वसनीय-स्रोतत्वं धारयन्ति? अन्यः प्रश्नः अयं यत् जातककथाः धार्मिक-नैतिकोपदेशप्रधानाः सन्ति; तर्हि तासां ऐतिहासिकसाक्ष्यरूपेण ग्राह्यता कथं सुनिश्चितव्या? यदि कथानकं रूपकात्मकं, प्रतीकात्मकं वा भवति, तर्हि तस्मात् सामाजिक-इतिहासस्य पुनर्निर्माणं कथं सम्भवति? एषा समस्या अस्य अनुसन्धानस्य मूलचिन्तनभूमिः अस्ति।

सैद्धान्तिकपरिप्रेक्ष्ये अस्य अध्ययनस्य आधारः त्रिविधः अस्ति। प्रथमः— जनइतिहासदृष्टिः, यत्र इतिहासः केवलं राजकीयघटनासंग्रहः न, अपि तु लोकजीवनस्य, सांस्कृतिकप्रक्रियायाः, तथा सामाजिकस्मृतिनिर्माणस्य परिप्रेक्ष्ये विवेच्यते। द्वितीयः— आख्यानमीमांसा, यत्र कथा केवलं कल्पना न, अपि तु सामाजिकसत्यस्य सांकेतिक-रूपान्तरम् इति मन्यते। तृतीयः— भाषिकदृष्टिः, यत्र प्राकृतभाषा स्वयं जनसामान्यस्य निकटवर्तीभाषारूपेण तस्य सामाजिकवास्तविकतां वहति। जातककथासु ग्रामजीवनस्य, व्यापारव्यवस्थायाः, कृषिकार्यस्य, दासत्वस्य, स्त्रीभूमिकायाः, तथा लोकाचारस्य अनेकवर्णनानि दृश्यन्ते। एतानि वर्णनानि यदि आलोचनात्मकदृष्ट्या परीक्ष्यन्ते, तर्हि प्राचीनसमाजस्य आर्थिक-सांस्कृतिक-संरचनायाः रूपरेखा सुस्पष्टतया उद्घाट्यते। अत्र आख्यानरूपेण प्रस्तुतं जीवनचित्रणं इतिहासस्य वैकल्पिकदृष्टिं प्रददाति।

जातक-प्राकृत-कथासु प्राचीनभारतीय-जनजीवनस्य बहुआयामी-चित्रणं सुस्पष्टतया दृश्यते। एतेषु आख्यानेषु केवलं बुद्धस्य पूर्वजन्मकथाः न, अपि तु ग्रामजीवनस्य, नगरसंस्कृतेः, व्यापारव्यवस्थायाः, शिल्पकारवर्गस्य, स्त्रीजीवनस्य, तथा सामाजिकस्तरीकरणस्य यथार्थप्रतिबिम्बं निहितम् अस्ति। अत्र जनसामान्यः कथानकस्य केन्द्रे स्थितः दृश्यते, न तु केवलं राजा वा अभिजनः। अनेकजातकेषु कृषिकार्यस्य तथा ग्रामजीवनस्य वर्णनं विस्तरेण दृश्यते। कृषकाः वर्षानिर्भरजीवनं यापयन्ति, वर्षाभावात् दैन्यं प्राप्नुवन्ति, व्यापारिणः नगर-मार्गेषु गच्छन्ति, तथा शिल्पिनः स्वकर्मणा जीविकां वहन्ति। एते विवरणाः केवलं उपकथानकाः न, अपि तु तत्कालीन-आर्थिक-संरचनायाः द्योतकाः सन्ति। जातककथासु बहुधा व्यापारीपुत्राः, नाविकाः, वणिजः, गवयाः, दासाः, दासीभृत्याः च पात्ररूपेण दृश्यन्ते। एतेषां जीवनस्थितिः राजकीयइतिहासे न्यूनतया दृश्यते, किन्तु जातकेषु सजीवरूपेण प्रकाशते। जातकग्रन्थेषु समाजस्य नैतिकसंरचना अपि दृश्यते। दानम्, करुणा, मैत्री, श्रमस्य महत्त्वम्, लोभस्य निन्दा, तथा सामाजिकसमन्वयः— एते सर्वे मूल्यतत्त्वानि कथारूपेण प्रतिपाद्यन्ते।

एतादृशी लोकनैतिकता केवलं आध्यात्मिकोपदेशः न, अपि तु समाजव्यवस्थायाः व्यवहारिकमूल्यप्रणाली इति द्रष्टुं शक्यते। स्त्रीजीवनस्य चित्रणं जातककथासु विशेषतया महत्त्वपूर्णम् अस्ति। स्त्री पात्रं केवलं पृष्ठभूमिरूपेण न, अपि तु सक्रिय-निर्णयकर्त्री, बुद्धिमती, साहसशालिनी, कदाचित् च पीडिता इति बहुरूपेण प्रस्तुतम्। एषा विविधता समाजस्य लिङ्गाधारित-वास्तविकतां उद्घाटयति। जातककथासु न्यायव्यवस्था, दण्डनीति, तथा राजकीयसंरचना अपि दृश्यते। तथापि एतत् वर्णनं राजकेंद्रित-इतिहासस्य अपेक्षया भिन्नम् अस्ति, यतः अत्र सामान्यजनानां अनुभूतिः, तेषां संघर्षः, तथा तेषां नैतिकदृष्टिः अधिकं प्रकाशते। अयं दृष्टिकोणः जनचेतनायाः मूर्तिमान् प्रतिबिम्बः अस्ति। अतः जातक-प्राकृत-कथाः प्राचीनसमाजस्य केवलं धार्मिकदर्पणम् न, अपि तु आर्थिक-सांस्कृतिक-मानसिक-संरचनायाः जीवितसाक्ष्यरूपेण अवगन्तुं शक्यन्ते। तेषां माध्यमेन इतिहासस्य जनाधारितरूपं पुनर्निर्मातुं सम्भवति।

जातक-प्राकृत-कथासु जनचेतनायाः स्वरूपं केवलं सामाजिकवर्णनरूपेण न, अपि तु सामूहिक-सांस्कृतिक-स्मृतिनिर्माणस्य माध्यमरूपेण अपि अवगन्तुं शक्यते। जनचेतना इति शब्दः अत्र सामान्यजनानां सामूहिकमानसः, तेषां मूल्यबोधः, जीवनसंघर्षानुभवः, तथा सामाजिकन्यायविषयकदृष्टिः इत्यादीनां समष्टिरूपेण गृह्यते। जातककथाः एतत् सामूहिकमानसं कथा-रूपेण संरक्षन्ति। पुराणीय-राजकीय-इतिहासे यत्र राजा, युद्धं, विजयः, वंशपरम्परा इत्यादयः प्रमुखतया वर्ण्यन्ते, तत्र जातककथासु श्रमजीविनः, व्यापारी, कृषकः, भिक्षुः, स्त्री, दासः, गवयः, तथा लघुवर्गीयजनाः कथानकस्य केन्द्रे प्रतिष्ठिताः सन्ति। एषा प्रस्तुति स्वयं जनचेतनायाः साक्ष्यं भवति। जनजीवनस्य समस्याः— दारिद्र्यम्, अन्यायः, लोभः, शोषणम्, सामाजिकविषमता— एते सर्वे जातकेषु कथारूपेण उद्घाट्यन्ते। अत्र जनमानसस्य पीडा, आशा, संघर्षः च व्यक्तो भवति। जातककथासु दान, मैत्री, करुणा, तथा समता इत्यादीनां मूल्यानि प्रबलत्वेन प्रतिपाद्यन्ते। एषा मूल्यप्रणाली राजकीय-आदेशाधारित-नैतिकता न, अपि तु लोकानुभवजन्या नैतिकचेतना अस्ति।

सबे सत्ताः सुखिता होन्तु।

(मेत्ता-सुत्तम्, सुत्तनिपातः)

एषा भावना केवलं धार्मिक-उच्चारः न, अपि तु सामुदायिक-सहअस्तित्वस्य लोकदृष्टिः अस्ति। एतादृशी लोकनैतिकता सांस्कृतिकस्मृतिनिर्माणस्य आधाररूपेण कार्यं करोति। स्मृतिनिर्माणं केवलं अतीतस्य वर्णनं न, अपि तु

वर्तमानस्य आत्मपहचानस्य निर्माणप्रक्रिया अपि अस्ति। जातककथाः सामाजिकमूल्यानि पुनः पुनः आवर्त्य सामूहिकचेतनां स्थिरीकरोति। कथा-रूपेण प्रस्तुतः अनुभवः जनमानसे दीर्घकालिकस्मृतिरूपेण प्रतिष्ठां प्राप्नोति। अत्र इतिहासः लिखितदस्तावेजरूपेण न, अपि तु आख्यानरूपेण जनमानसस्य अन्तःस्थितस्मृतिरूपेण जीवति।

औपनिवेशिक-विमर्शे इतिहासः प्रायः राजकीय-प्रलेख-आधारितः मन्यते। किन्तु जातक-प्राकृत-कथाः दर्शयन्ति यत् लोकस्मृतिः अपि इतिहासस्य वैकल्पिकरूपं निर्माति। जनानां अनुभवः, तेषां कथनपरम्परा, तेषां नैतिकमूल्यप्रणाली— एते सर्वे इतिहासलेखनस्य आधाररूपेण स्वीक्रियन्तुं शक्यन्ते। अतः जातककथाः केवलं धर्मोपदेशपरम्परा न, अपि तु जनचेतनायाः जीवितदर्पणम् अस्ति। एषा जनचेतना सांस्कृतिकस्मृतिनिर्माणस्य माध्यमेन वैकल्पिक-इतिहासलेखनस्य सम्भावनां उद्घाटयति। वैकल्पिक-इतिहासलेखनम् इति संकल्पना तदा प्रासङ्गिका भवति यदा परम्परागत-इतिहासदृष्टिः एकमुखी, सत्ताकेंद्रित, अभिजनप्रधान वा दृश्यते। जातक-प्राकृत-कथासु अन्तर्निहिता जनचेतना इतिहासस्य अन्यदृष्टिं प्रस्तुतुं समर्था दृश्यते। एते आख्यानाः दर्शयन्ति यत् इतिहासः केवलं राजकीय-विजय-पराजय-वंशपरम्पराणां क्रमः न, अपि तु लोकजीवनस्य अनुभवरूपा प्रवाहिनी परम्परा अपि अस्ति।

प्रथमं, वैकल्पिक-इतिहासलेखनस्य आधारः स्रोतविस्तारः अस्ति। यदि इतिहासः केवलं राजकीयप्रलेखैः, अभिलेखैः, वंशावल्यैः च निर्मीयते, तर्हि सामान्यजनस्य स्वरः तत्र लुप्यते। जातककथाः तु लोकभाषायां रचिताः, जनजीवनस्य प्रत्यक्षानुभवेन समन्विताः, तथा सामाजिक-आर्थिक-सांस्कृतिक-सूचनाभिः परिपूर्णाः सन्ति। अतः एते स्रोताः इतिहासस्य बहुवचनात्मक-रूपनिर्माणाय उपयुक्ताः सन्ति। द्वितीयं, आख्यानात्मक-सत्यस्य मान्यता आवश्यकम्। जातककथाः यद्यपि रूपकात्मकतत्त्वेन युक्ताः सन्ति, तथापि तासु अन्तर्निहितं सामाजिकसत्यं उपेक्षणीयं न। कथा-रूपेण व्यक्तः अनुभवः प्रतीकात्मकभाषया सामाजिकवास्तविकतां द्योतयति। कृषकस्य दारिद्र्यम्, व्यापारीणां यात्राः, स्त्रीजीवनस्य सीमाः, दासप्रथा, न्यायव्यवस्था— एते सर्वे तत्र कथासूत्रे निवेशिताः दृश्यन्ते। अतः आख्यानं सामाजिकसाक्ष्यरूपेण पठनीयम्। तृतीयं, जनचेतनायाः पुनर्मूल्यांकनम्। जातककथाः जनमानसस्य नैतिकमूल्यप्रणालीं उद्घाटयन्ति। एषा मूल्यप्रणाली राजकीय-आदेशात् उद्भूता न, अपि तु सामुदायिकानुभवजन्या अस्ति। दानम्, करुणा, समता, श्रमसम्मानः— एते मूल्यानि इतिहासस्य सामाजिकाधारं निर्मातुं समर्थानि। इतिहासलेखनं यदि केवलं सत्ताविन्यासस्य विवरणम् भवति, तर्हि तस्य नैतिकाधारः न्यूनः भवति; जातकदृष्टिः तु इतिहासस्य नैतिक-आयामं पुनर्स्थापयति। चतुर्थं, भाषिक-आधारः। प्राकृतभाषा स्वयं जनानां भाषारूपेण स्वीकृता आसीत्। संस्कृत-राजकीय-ग्रन्थपरम्परायाः अपेक्षया प्राकृत-आख्यानानि लोकजीवनस्य अधिकसमीपवर्ती सन्ति। भाषिक-लोकानुगामित्वं स्वयं वैकल्पिक-इतिहासलेखनस्य संकेतः अस्ति, यतः भाषा केवलं संप्रेषणमाध्यमं न, अपि तु सांस्कृतिक-अधिकारस्य चिह्नम् अपि अस्ति।

पञ्चमं, स्मृतिनिर्माणस्य विमर्शः। जातककथाः पुनः पुनः आवर्त्यमान-आख्यानरूपेण सामूहिकस्मृतिं स्थिरीकरोति। स्मृतिः केवलं अतीतवर्णनम् न, अपि तु वर्तमानचेतनायाः निर्माणप्रक्रिया अस्ति। यदि इतिहासः स्मृतिरूपेण जीवति, तर्हि जातककथाः इतिहासस्य लोकाधारित-रूपनिर्माणस्य साधनानि भवन्ति। एवं तात्त्विकदृष्ट्या उक्तुं शक्यते यत् जातक-प्राकृत-कथाः वैकल्पिक-इतिहासलेखनस्य त्रयाणि प्रमुखाधाराणि प्रददाति— (१) जनानुभवाधारित-स्रोतविस्तारः, (२) आख्यानात्मक-सामाजिकसत्यस्य मान्यता, (३) सामूहिकस्मृतिनिर्माणस्य सांस्कृतिकप्रक्रिया। एते आधाराः इतिहासदर्शनस्य नवदिशां सूचयन्ति, यत्र इतिहासः सत्ताकेंद्रित-आख्यानात् जनकेंद्रित-संवादरूपेण परिवर्तते।

जातक-प्राकृत-कथासु वैकल्पिक-इतिहासलेखनस्य सम्भावनां स्वीकुर्वता आलोचनात्मकदृष्ट्या तासां सीमाः अपि विचारणीयाः सन्ति। इतिहासलेखनं यदि स्रोतसमर्थनम्, काल-निर्णयः, तथा घटनासम्बन्धी-प्रमाणपरिशीलनम् अपेक्षते, तर्हि आख्यानपरम्परा स्वभावतः प्रतीकात्मक-रूपकात्मक-तत्त्वेन युक्ता सती प्रत्यक्ष-तथ्यसाक्ष्यरूपेण सर्वदा ग्राह्या न भवति। अतः जातककथानां ऐतिहासिकोपयोगः विवेकपूर्वकं, पद्धतिसम्मतं च कर्तव्यः। प्रथमं सीमा आख्यानरूपत्वेन सम्बद्धा अस्ति। जातककथाः नैतिकोपदेशपरकाः, धार्मिकसन्दर्भे रचिताः च सन्ति। तत्र चरित्राणि आदर्शीकृतरूपेण प्रस्तुतानि भवन्ति, घटनाः अतिशयोक्त्या वा प्रतीकात्मकतया च युक्ताः भवन्ति। अतः तासां वर्णनं प्रत्यक्षइतिहासतथ्यरूपेण स्वीकरणीयं न, अपि तु सामाजिक-मानसिक-संरचनायाः सांकेतिकप्रतिबिम्बरूपेण विवेचनीयम्।

द्वितीयं, कालसङ्क्रमणस्य समस्या अस्ति। जातककथाः बहुकालपरम्परया मौखिकरूपेण प्रवृत्ताः, पश्चात् लिखितरूपेण संगृहीताः। तस्मात् तासां अन्तःस्थित-सामाजिकवर्णनं विभिन्नकालीनस्तरानां मिश्रणम् अपि भवितुम् अर्हति। एषा मिश्रित-काल-परम्परा इतिहासलेखनस्य सूक्ष्मपद्धतिं अपेक्षते। तृतीयं, धार्मिक-आख्यानस्य पूर्वग्रहः अपि विचारणीयः। बौद्ध-परम्परायां रचिताः जातककथाः धर्मोपदेशं लक्ष्यीकुर्वन्ति; अतः सामाजिकवर्णनं तत्र धार्मिक-मूल्यप्रणाल्याः अधीनं भवितुम् अर्हति। एतस्मात् कारणात् तासां पाठे धार्मिक-प्रेरणां तथा सामाजिक-वास्तविकतां पृथक्कर्तुं विश्लेषणात्मक-सूक्ष्मदृष्टिः आवश्यकाऽस्ति। किन्तु एतेषां सीमाः अपि जातककथानां महत्त्वं न न्यूनयन्ति। यद्यपि ताः प्रत्यक्ष-राजकीय-दस्तावेजाः न सन्ति, तथापि ताः लोकमानसस्य आन्तरिक-इतिहासस्य जीवितदर्पणम् इति मन्यन्ते। जनजीवनस्य अनुभवः, सामाजिकनैतिकता, श्रमसंस्कृति, व्यापारप्रणाली, स्त्रीस्थानम्— एते सर्वे तत्र परोक्षरूपेण प्रतिबिम्बिताः दृश्यन्ते। इतिहासदर्शनं यदि केवलं राजकीयदृष्ट्या न, अपि तु समाजकेंद्रितदृष्ट्या परिभाष्यते, तर्हि जातक-प्राकृत-आख्यानानि अत्यन्तं मूल्यवानि सन्ति। पद्धतिशास्त्रीयदृष्ट्या जातककथानां उपयोगे त्रयः उपायाः ग्राह्याः— (१) अन्तर्वस्तुविश्लेषणम्, यत्र कथान्तरालस्थित-सामाजिकसूचनानां परीक्षणं क्रियते; (२) तुलनात्मकपाठः, यत्र जातकवर्णनं अन्यप्रमाणग्रन्थैः, अभिलेखैः, पुरातात्त्विकसाक्ष्यैः च सह तुल्यते; (३) विमर्शात्मकमीमांसा, यत्र कथा सामाजिक-सत्तासंरचनायाः आलोचनारूपेण पठ्यते। एते उपायाः जातककथानां ऐतिहासिकोपयोगं अधिकं सुसंगतं कुर्वन्ति। एवं आलोचनात्मकदृष्ट्या जातक-प्राकृत-कथाः न केवलं साहित्यिकोपाख्यानानि, अपि तु सामाजिक-सांस्कृतिक-इतिहासलेखनस्य पूरकस्रोताः इति प्रतिपादयितुं शक्यन्ते। तेषां सीमाः तेषां मूल्यं न निरस्तुं शक्नुवन्ति; अपि तु सूक्ष्मपद्धत्याः अनिवार्यता सूचयन्ति।

अस्य समग्र-अध्ययनस्य आलोकस्य मध्ये स्पष्टं भवति यत् जातक-प्राकृत-कथासु निहिता जनचेतना इतिहासदर्शनस्य पुनर्परिभाषायाः आधारभूततत्त्वं भवितुम् अर्हति। जातककथाः यदि केवलं बौद्ध-धर्मोपदेशपरक-आख्यानानि इति दृष्ट्या पठ्यन्ते, तर्हि तेषां सामाजिक-इतिहासात्मक-मूल्यं उपेक्षितं भवति। किन्तु यदा ताः जनजीवनस्य, आर्थिक-संरचनायाः, स्त्रीस्थानस्य, श्रमसंस्कृतेः, तथा सामाजिकन्यायप्रक्रियायाः दर्पणरूपेण अवलोक्यन्ते, तदा तासां ऐतिहासिकप्रासङ्गिकता अत्यन्तं प्रकाशते। जातक-प्राकृत-आख्यानपरम्परा इतिहासस्य अभिजनकेंद्रितरूपस्य विकल्पं प्रस्तुतयति। परम्परागत-इतिहासलेखनं यत्र राजवंशानां, युद्धानां, तथा राजकीयघटनानां केन्द्रीयता स्वीकरोति, तत्र जातककथाः सामान्यजनानां जीवनानुभवम्, तेषां संघर्षम्, तेषां नैतिकदृष्टिम्, तथा तेषां सांस्कृतिक-अभिव्यक्तिं प्रकाशयन्ति। अयं दृष्टिकोणः इतिहासस्य जनाधारित-रूपनिर्माणस्य सम्भावनां उद्घाटयति।

एतस्मिन् सन्दर्भे जातककथाः त्रिविधमहत्त्वं वहन्ति। प्रथमं, ताः सामाजिकवास्तविकतां आख्यानात्मकभाषया संरक्षन्ति। द्वितीयं, ताः सामूहिकस्मृतिनिर्माणस्य साधनरूपेण कार्यं कुर्वन्ति, यत्र लोकमूल्यानि पीढीपरम्परया सञ्चरन्ति। तृतीयं, ताः राजकीय-आख्यानानां एकाधिकारं भङ्क्तुं सक्षमाः सन्ति, यतः तत्र जनस्वरः प्रबलतया दृश्यते। उत्तर-औपनिवेशिक-दृष्ट्या जातक-प्राकृत-कथाः स्वकीय-सांस्कृतिकस्मृतिं पुनर्स्थापयन्ति। औपनिवेशिक-इतिहासलेखनं यदा उपनिवेशितसमाजस्य अतीतं पुनर्लिख्य स्वसत्तां वैधीकृतवान्, तदा स्वकीय-लोकपरम्परायाः पुनर्पाठः सांस्कृतिक-स्वाधीनतायाः आवश्यकाङ्गं भवति। जातककथाः अस्य पुनर्पाठस्य एकं सशक्तं क्षेत्रम्। एतासु आख्यानरूपेण संरक्षितः जनजीवनानुभवः इतिहासस्य वैकल्पिक-आधाररूपेण स्वीक्रियते चेत् इतिहासलेखनं अधिकं समावेशी, बहुवचनात्मकं, तथा न्यायपरकं भवितुं शक्नोति। तथापि, अस्य दिशायाः विकासे पद्धतिशास्त्रीय-सूक्ष्मता आवश्यकाऽस्ति। जातककथाः रूपकात्मकतत्त्वेन युक्ताः सन्ति; अतः तेषां प्रत्यक्ष-तथ्यरूपेण उपयोगः न युक्तः। तासां सामाजिक-संकेतभाषां, प्रतीकात्मकसंरचनां, तथा नैतिक-आख्यानात्मक-सूत्राणि विश्लेष्य तस्मात् ऐतिहासिक-सूचनानां पुनर्निर्माणं कर्तव्यं भवति। तुलनात्मक-अनुसन्धानम्, अभिलेखसाक्ष्यैः सह साम्यनिर्णयः, तथा सांस्कृतिक-अध्ययन-पद्धतिः— एते उपायाः अत्र उपयोगी भवन्ति।भावी-अनुसन्धानदिशासु जातककथानां विशिष्ट-विषयानुसारं वर्गीकरणम्, -इतिहासपरिप्रेक्ष्ये तेषां अध्ययनम्, स्त्री-अनुभवस्य पृथक् परीक्षणम्, तथा भाषिक-प्राकृत-परम्परायाः समाजवैज्ञानिक-विश्लेषणम् इत्यादयः समावेश्यन्ते। एतादृशैः अनुसन्धानेन जातक-प्राकृत-परम्परा भारतीय-इतिहासदर्शनस्य पुनर्रचनायां महत्त्वपूर्णं योगदानं दातुं शक्नोति। समग्रतया उक्तुं शक्यते यत् जातक-प्राकृत-कथाः इतिहासस्य परिधौ स्थितानि आख्यानानि न, अपि तु

इतिहासस्य अन्तःकरणे स्थिताः जनस्वराः सन्ति। तेषां पुनर्पाठः इतिहासलेखनस्य जनाधारित-परम्परां सुदृढीकुर्यात्, तथा सत्ताकेंद्रित-आख्यानस्य सीमां अतिक्रामेत्।

सन्दर्भ सूची

[1]. शर्मा, लोकेशकुमारः (२०१३)। जातककथानां सामाजिकपरिप्रेक्ष्यः। वाराणसीः — चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।

[2]. त्रिपाठी, मञ्जुला (२०१३)। "प्राकृतभाषा च लोकसंस्कृतिः"। संस्कृतविमर्शपत्रिका, खण्डः ८, पृ० ५४–७९।

[3]. पाण्डेयः, देवव्रतः (२०१४)। बौद्धसाहित्ये जनजीवनप्रतिबिम्बम्। दिल्ली — राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्।

[4]. द्विवेदी, सुदीपः (२०१४)। "जातककथासु आर्थिक-संरचनायाः संकेताः"। भारतीयइतिहासमीमांसा, खण्डः १२, पृ० ८१–१०७।

[5]. जोशी, राकेशः (२०१५)। लोकआख्यानपरम्परा च इतिहासलेखनम्। जयपुरः — भारतीयसंस्कृतिसंस्थानम्।

[6]. उपाध्यायः, नीलिमा (२०१५)। "जनचेतना च बौद्धआख्यानम्"। दर्शनमीमांसा, खण्डः १४, पृ० ९२–११९।

[7]. वर्मा, अजयः (२०१६)। वैकल्पिकइतिहासदर्शनस्य तत्त्वचिन्तनम्। प्रयागराजः — संस्कृतपुस्तकप्रकाशनम्।

[8]. मिश्रः, सुभाषः (२०१६)। "जातकग्रन्थेषु स्त्रीजीवनस्य प्रतिबिम्बम्"। संस्कृतदर्शनवार्ता, खण्डः ११, पृ० ६८–९५।

[9]. चतुर्वेदी, माधवी (२०१७)। प्राकृतसाहित्ये समाजसंरचना। वाराणसीः — भारतीयविद्याभवनम्।

[10]. शुक्लः, विनायकः (२०१८)। "जातक-आख्यानानि च सांस्कृतिकस्मृतिनिर्माणम्"। आधुनिकसंस्कृतचिन्तनम्, खण्डः १०, पृ० १०१–१३४।

[11]. शर्मा, अरविन्दकुमारः (२०१३)। बौद्धसाहित्ये समाजजीवनस्य अध्ययनम्। वाराणसीः — चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।

[12]. तिवारी, नरेन्द्रः (२०१३)। "जातककथानां सांस्कृतिकमहत्त्वम्"। संस्कृतसाहित्यसमीक्षा, खण्डः २०, पृ० ६५–८८।

[13]. पाण्डेयः, सुधांशुः (२०१४)। प्राकृतसाहित्ये लोकसंस्कृतिः। दिल्लीः — मोतीलाल बनारसीदास्।

[14]. उपाध्यायः, मनीषः (२०१५)। "जातककथासु सामाजिकजीवनस्य प्रतिबिम्बम्"। भारतीयदर्शनपत्रिका, खण्डः २९, पृ० ७४–९९।